

FAROBİY TAFAKKUR OLAMIDA FALSAFA VA DIN MUNOSABATLARI

Yòldoshev Xurshid

Òzbekiston Milliy universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti magistranti

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7793931>

ARTICLE INFO

Received: 23th March 2023

Accepted: 30th March 2023

Online: 31th March 2023

KEY WORDS

Forobiy, falsafa, din, islom falsafasi, fazilat

ABSTRACT

Ushbu maqolada islom falsafasi an'analarida bo'lgan Forobiy o'z falsafiy fikrlarida falsafa va din o'rtasida qanday bog'liqlik o'rnatgani haqida so'z yuritiladi. Maqolada ko'rib chiqiladigan doirada islom tafakkurida falsafa bilan qanday bog'liqlik borligi, uning qanday o'rni va Forobiy uni qanday tushunganligi o'rganib chiqiladi.

Kirish: Antik falsafadan keyin yangi g'oyalar va nomlar bilan falsafa olamida yangi davrni boshlab bergan o'rta asr falsafasi umuman to'g'ri mazmunga ega bo'lmagan zulmat davri deb ataladi. Bu falsafaning g'arb olamida yanada rivojlanishining ta'siri bilan bog'liqlikmi yoki yo'qmi noma'lum, lekin islom falsafasi doimo o'rta asr falsafasining ko'pchilik tomonidan unutilgan yoki e'tibordan chetda qolgan qismidir. Islom falsafasi o'zining asosiy asarlarini IX-XII asrlarda yaratgan. U falsafa tarixida yunon falsafasi va Yevropa falsafasi o'rtasida ko'prik bo'lib xizmat qilgan va yunon (qisman hind-fors) ta'sirida tug'ilgan va O'rta asrlar G'arb falsafasiga ta'sir qilgan. Har bir davrda vujudga kelgan falsafalar kabi islom falsafasi ham Qadimgi Yunon falsafasidan ta'sirlanib, o'z tafakkurlarida o'z izlarini olib, vujudga kelgan. Biroq, bu fikrni e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak, bu odamlar turli madaniyatlarga ega va ularning fikrlari, garchi ular o'zaro ta'sirda bo'lsa-da, bu farq bir tomonidan ochilgan asl g'oyalarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, agar umumlashtirsak, islom falsafasi mutafakkirlari ham dunyoga nazar tashlaydigan bu nuqtai nazar ularning o'ziga xos madaniyatlari ta'sirini o'zida mujassam etgan. Islom falsafasi haqida gap ketganda, albatta, ko'plab nomlar esga tushadi lekin bu nomlar orasida al-Farobiy islom falsafasining asoschisi sifatida, shuningdek, o'z g'oya va asarlari jihatidan alohida ahamiyatga ega. Forobiy yunon falsafasi an'analariga mansub bo'lib, yunon falsafasi tushunchalari va uslubidan foydalanadi. Ushbu maqolada Forobiy aqlning universalligini himoya qiluvchi mutafakkirdir. Ayni paytda Forobiy mantiqshunos bo'lib, falsafani shu yo'l orqali amalda qo'llash mumkinligini ta'kidlaydi. Bu yo'nalishda Aristotel ta'sirini his qilish mumkin. Forobiy Aristotel izidan borish orqali falsafani rivojlantirish muvaffaqiyatini qabul qildi. Forobiyning bunday sa'y-harakatlariga sabab haqiqiy falsafiy bilimlarning asosi edi. Qolaversa, u diniy bilim va falsafiy tafakkur o'rtasidagi munosabatni o'rnatishga harakat qilgan. Islom jamiyatlarida din eng asosiy element bo'lganligi sababli falsafani qabul qilish mutafakkirlarning diniy ta'limotlarni jiddiy ko'rib chiqish tendentsiyasiga to'g'ridan-to'g'ri

mutanosib ravishda rivojlandi. Islom faylasufi bo'lish, uning din va falsafa bo'yicha konsensusga qanday erishganligi kutilgan muhim savoldir. Forobiy diniy tushunchani ilm-fan bilan uyg'unlashtirishni maqsad qilgan mutafakkir bo'lib, bu yo'nalishda uning falsafasi bilan diniy qarashlari o'rtasida chambarchas bog'liqlik mavjud. Platon asarlarida ko'rib turganimizdek, uning intellektual sohalar o'rtasida bog'liqlik va parallellik mavjud. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, Forobiy uchun din, siyosat, axloq, falsafa va ko'plab sohalar o'zaro chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, u mavjud bo'lgan madaniyatning ta'sirini hisobga olsak, uning din va falsafa muammosi bilan shug'ullanmagan bo'lishi mumkin emas. Xususan, Aristotelning falsafiy qarashlarini talqin qilgan va o'rta asr falsafasining asosiy muhokama mavzusi bo'lgan falsafa-din munosabatlari bilan shug'ullangan Forobiy o'z falsafasida ko'p jihatdan ana shu munosabatga asoslangan tizimni o'rnatgan va bu masala ustida sinchkovlik bilan ishlagan. Forobiy Aristotelning falsafiy tizimini haqiqatning yagona haqiqiy ifodasi deb hisoblab, ilgari surgan din tushunchasini shu doirada ko'rib chiqadi. Diniy talqinlarni ular an'anada bo'lgan falsafiy asoslar atrofida izohlaydi va belgilaydi. Shuningdek, u din hodisasiga falsafiy izoh berishni maqsad qilgan. Uning pirovard maqsadlaridan biri falsafiy fikrlar doirasida yagona va yaxlit tizim yaratishdir. Forobiy fikricha, din jamiyatning saodatga erishishi uchun zaruriy asoslardan biridir. Ijtimoiy hodisa bo'lgan din jamiyatni ma'lum bir hayotga yo'naltirish orqali ma'lum maqsadga erishishni maqsad qiladi. Jamiyatda birdamlikni shakllantirish va muayyan his-tuyg'ularni rivojlantirish uchun umumiy din talab etiladi. Masalan, "Xudo" g'oyasini jamiyatga moslashtirish, bilish va qilish kerak bo'lgan ana shu umumiy ishlar ijtimoiy madaniyat doirasida qat'iy qarorlar bilan din orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun diniy qonunlarni belgilovchi ma'mur falsafani e'tiborsiz qoldirmasligi kerak. Bu falsafa esa jamiyat manfaati va baxt-saodatini o'ylaydigan tabiatga ega bo'lishi kerak. Forobiy o'z falsafasida hukmdor, faylasuf va payg'ambarni birlashtiradi. Falsafasiz baxt nimaligini tushunib bo'lmaydi, bu qism faylasufning ishi, tasavvursiz, baxt keltiradigan qonunlarni yasab bo'lmaydi, bu payg'ambarning ishi, va nihoyat, bu baxtni jamiyatga hukmdorsiz o'rgatib bo'lmaydi. Forobiy ham Aflotundagi kabi odamlar tabiatan bir-biridan farq qiladi, deb hisoblaydi. Asosan elita va oddiy odamlarni ajratib ko'rsatuvchi Forobiy bu ikki guruhning o'ziga xos jihatlari bilan farqlanishini ta'kidlaydi. Elitaning eng ko'zga ko'ringanlari faylasuf, payg'ambar va hukmdordir. Bu odamlar eng go'zal hukumat ilmini, eng haqiqiy baxt va eng to'g'ri qonunlarni faol aqldan, ya'ni Xudodan mana shu aql tufayli oladilar. Din amaliy tartib doirasida ongli ijtimoiy va siyosiy tuzilma yaratish nuqtai nazaridan insonning harakatini talab qiladi. Forobiy uchun bu insonparvarlik harakati hukmdorning diniy qonun ijodkorligi faoliyatining asosidir. Hukmdor dinning boshida turgan ijtimoiy tuzilishga mos ravishda taqdim etgan g'oyalar va qarashlar doirasidagi mazmuni o'rnatishdir. Har bir hukmdor o'zi yashayotgan jamiyatda ratsional dinning umumiy tuyg'usi faqat ifodalashda farq borligini bilib, tartib o'rnatadi. Fazilatga ega bo'lgan bu birinchi hukmdor diniy idrok kontekstida oliy baxtni maqsad qilib, ezgu jamiyat tuzilmasini yaratishi mumkin. Fazilatli davlatda hukmdor va jamiyat o'rtasida hamjihatlik bo'ladi. Fazilatli hukmdor o'z jamoasiga baxt keltirishga qaratilgan ezgu dinga amal qiladi. Har qanday din vakillarining fikricha, axloqiy fazilatlar shu dinning axloqiy fazilatlar bo'lgan odamgina eng go'zalini kashf eta oladi. Bu mavjud fazilatlar ro'yobga chiqarishning ikki yo'li bor. Forobiy uchun bu ta'lim va tarbiyadir. Forobiy fikricha ta'lim berish – bu xalqlar va shaharlarda

nazariy fazilatlarini vujudga keltirishdir. Tarbiya xalqlarda axloqiy fazilatlar va amaliy san'atni vujudga keltirish usulidir. Falsafa va din odamlarning borliqiga munosabatidir. Shu ma'noda, masalan, fan haqiqatga bo'lgan munosabati bilan ilmiy bilim hosil qilganidek, falsafa va din ham haqiqatga nisbatan uning borlikka qarshi turgan joyiga nisbatan bilim va qadriyat hosil qiladi. Shu nuqtai nazardan qaralsa, falsafa va din o'rtasidagi bog'liqlik haqiqatga erishish nuqtai nazaridan juda muhim o'rinni egallaydi. Aslini olganda, Forobiyning fikricha, din va falsafa o'rtasidagi munosabatlar mustahkam bog'liq bo'lishi kerak. Bu bog'lanish natijasida falsafa bilan birga ko'rilgan din to'g'ri bo'ladi. Din barcha sillogizm san'atlari biz ta'riflagan uslub va tartibga ko'ra bir-biridan farqlansa, yetuk falsafaga bo'ysunsa, nihoyatda yaxshi va to'g'ri dinga aylanadi. Biroq, bu nuqtada Forobiy e'tiborni tortadigan yana bir muhim jihat shuki, uni haq dinga aylantiradigan falsafa ham buzilmagan falsafadir. Forobiy agar falsafa hali mustahkam o'rnashmagan bo'lsa, aksincha, uning qarashlari xato, ustalik yoki sofistlik vositalari bilan tasdiqlanmagan bo'lsa, to'liq asosli qarashlarni topish mumkin emas deydi. Bu esa faraz qilingan yoki buzilgan falsafaga aylanadi. Agar din o'sha falsafaga bo'ysundirilgan bo'lsa, unda ko'plab noto'g'ri qarashlar bo'ladi. Bu iboralardan ham tushunilishi mumkin, to'liq kamolotga erisha olmaydigan falsafalarga bo'ysunuvchi din ko'plab kamchiliklarga ega buzuq dinga aylanadi. Forobiy baxtli bo'lish uchun faqat bilishning o'zi etarli emas deydi. Shu bilan birga, u axloqqa muvofiq harakat qilishi kerak. Din o'z ichiga olgan bu amallar barcha dinlar doirasida ko'rib chiqilishi kerak va buni falsafaning umuminsoniy nuqtai nazaridan ham berish mumkin. Forobiy uchun muhim bo'lgan narsa munosabatlar tarmog'i doirasida bilimlarni uzatish usullaridir. Falsafa va dinning umumiy tomonlari shundan iboratki, ba'zi harakatlar nazariy, ya'ni odamlar biladimi yoki yo'qmi, ba'zilari esa amaliy, ya'ni odamlar eng ko'p biladigan va harakat qiladigan soha bilimlaridir. Ushbu ma'lumotning umumiy negizda baxtning maqsadini kiritish orqali birlashtiriladi. Forobiy fikricha, dinning nazariy qismlarini isbotlovchi bilim, falsafaning nazariy qismidir. Demak, falsafa fazilatli din nima ekanligini isbotlaydi va u holda ezgu din yaratuvchi hukmdorlik mahorati ham falsafa ostidadir". O'qitish aqlni egallash yoki tasavvur qilish orqali amalga oshiriladi. Mavjudlar haqidagi bilimlar qo'lga kiritilib, o'rganilsa, ularning tushunchalari aql bilan idrok qilinsa va aniq dalillar bilan tasdiqlansa, bu bilimlarni o'z ichiga olgan fan falsafadir. Ularni ifodalovchi misollar orqali tasavvur orqali xabar qilinsa va bu tasavvur qilingan narsalar ishonirish usuli bilan tasdiqlansa, qadimgilar bu ma'lumotni o'z ichiga olgan narsani din deb ataganlar. Fazilatli din falsafaning insoniy lashtirilgan ko'rinishi bo'lib, o'z maqsadiga xizmat qiladi. Falsafa uning fanlar manfaati uchun ishlatilishini ta'minlashi kerak va bu sof falsafa bo'ladi. Aksincha, bu tugallanmagan falsafani bildiradi. Haqiqiy ma'noda to'liq va mukammal faylasuf deganda ham nazariy bilimga, ham ulardan shu boshqa odamlarning imkoniyatlari doirasida boshqa barcha odamlar manfaati uchun foydalanishga qodir bo'lgan kishi tushuniladi. Forobiy hisoblagan asosiy tamoyil, haqiqiy din va haqiqiy falsafa bir haqiqatni ifodalaydi. Shuning uchun falsafa va din o'rtasida yaqin aloqa mavjud. Uning fikricha, maqsad yagona haqiqatga erishishdir. Biroq, din va falsafa bir maqsadni qabul qilsa-da, ular turli usullarga amal qiladilar. Islom insonning baxt-saodatini ta'minlashga harakat qiladi. Falsafa xuddi shu maqsadga ishlaydi. Forobiy fikricha, falsafiy bilim va u bilan birga kechadigan falsafiy hayot inson mehnati mahsuli bo'lib, u ixtiyoriy va bilishning turli bosqichlarini o'z ichiga olgan aqliy faoliyatdir. Vahiy faylasufning bu aqliy hayotning mumkin bo'lgan so'nggi bosqichidagi sa'y-harakatlarini

yakunlaydi va unga transsendent haqiqatning ichki yuzini ko'rsatadi. Forobiy fikricha, har bir din umuminsoniylik nuqtai nazaridan falsafa bilan chegaralangan. Chunki, uning fikricha, din falsafiy haqiqatning talqin qilingan va moslashtirilgan sohasini tashkil etadi. Falsafa haqiqatni faol ongda qanday bo'lsa, shunday tushunishdir, din esa xuddi shu haqiqatni turli misollar va tasvirlar bilan idrok etishdir. Falsafa fikrlash harakati bilan, din esa tasavvur harakati bilan ishlaydi. Din yoki dinlar o'ziga xos ifoda shakllari bilan mohiyatan bir va bir xil falsafiy haqiqatning turli xil tasvir va taqlidlaridir. Din va falsafa uslubiy jihatdan bir-biridan ajratilgan ikki sohadir. Dinda dialektik va ritorik shaklda ifodalangan narsa falsafada dalil shaklida uchraydi. E'tiqodni oqilona asoslash falsafa bilan amalga oshiriladi. Bu bog'liqlikni faylasuflar va o'sha mavqedagi odamlar tushunadilar.

Xulosa o'rnida shuni ayta olamanki, biz islom falsafasining asoschisi sifatida bilgan al-Forobiy yunon falsafasini o'zlashtirgan va uni yetkazuvchi faylasuf sifatida namoyon bo'ladi. Hatto uning falsafasining asosiy yo'nalishlarini ko'rib chiqsak, Aristotelni metafizik kontekstda, Aflotunni esa siyosat va axloq kontekstida o'qishni sezish mumkin. Lekin boshida aytib o'tganimizdek, Forobiy o'z madaniyatiga parallel falsafa quradi. Shunday ekan, bu holatni yunoncha taqlid sifatida emas, balki ilhomlanib, o'z madaniyati bilan uyg'unlashgan g'oyalarni ilgari surgan holda ifodalash to'g'riroq bo'lardi. Chunki Forobiy o'ziga xos asosli falsafiy tizimga ega. Forobiy din va haqiqiy falsafani fazilatli tushunish haqiqat asosida bir-biriga zid bo'lmaydi, aksincha, go'zal o'tish tuzilmasini o'rnatib, butunlikni ta'minlaydi, deb hisoblaydi. U uchun fazilatli din bo'lgan islom va yunon falsafasi bir-biriga zid bo'lmagan bir butunlikni tashkil qiladi. Shu bilan birga, diniy qonunlar va siyosiy qonunlar uyg'unlashtirishga intilayotgani ko'rinadi. Falsafa va din o'rtasidagi yaxlitlikni ko'rmaslik, siyosiy tuzilma va diniy qonunlar uyg'unligini ko'rishni istamaslik jaholatning natijasidir. Forobiy uchun din, falsafa va siyosatning birlashuvidan umumiy maqsad, albatta, baxtdir. Bu baxtga jamiyat uchun foydali bo'lgan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda belgilanadigan qonunlar orqali erishish mumkin. U ezgu din, ezgu shahar va haqiqiy falsafa kabi tushunchalarni qo'llagan konteksti aynan baxt mavzusidadir. Hukmdorlar jamiyatni o'z baxti uchun emas, balki jamiyat manfaati uchun boshqarishi kerak. Agar bu hukmdor siyosiy maydonda tartibni ta'minlasa, axloqiy hayotning o'zini eng to'g'ri tarzda anglab etmasligi ham mumkin emas. Bu vaqtda din hukmdor, faylasuf, payg'ambar va qonun chiqaruvchi birlashadigan darajada bu qonunlar bilimini, saodat ilmini va siyosiy tartibni beradi. U ilohiy ongdan faol aql orqali olingan ma'lumot sifatida namoyon bo'ladi. Albatta, bu ma'lumotlarga ega bo'lgan shaxs hukmdor deb ataladigan shaxs bo'ladi. Bu o'rinda Forobiyning din va falsafa uyg'unligi namoyon bo'ladigan yana bir sohadir. Natijada, falsafa va din maqsadlari jihatidan umumiylikni ko'rsatadigan ikki soha sifatida namoyon bo'ladi. Bu haqiqatni bilish va shu ilm asosida tartib yaratishdir. Bu yerda bu ikki soha o'rtasidagi taranglik bartaraf etilgan nuqta, bu ikki soha haqidagi jaholatga barham berilgan nuqta bo'ladi. Uning falsafasining asosiy markazi hamisha inson, Forobiyning maqsadi har qanday holatda ham baxtga erishishdir. Ijtimoiy tuzilmaning o'rnatilishi allaqachon shu maqsad doirasida amalga oshirilishi kerak. Jamiyatning birgalikda yashashi umumiy siyosiy tartib va ayni paytda umumiy diniy idrok bilan sog'lom tuzilishda bo'ladi. Bu baxt dunyoviy emas, balki dunyoviylikdan tashqaridagi baxtdir. Baxtga ta'lim va tarbiya bilan erishish mumkinligini ta'kidlagan Forobiy nazarida bu nuqtada falsafa va din bir-biri bilan hamohangdir.

References:

1. Aydinli, Y. (2014a). Farobiyda Xudo-Inson munosabatlari, İz nashriyoti. Aydinli, Y. (2014b). Forobiy, Isom nashrlari. Forobiy. (2002).
2. Kitobu'l Mille- Kitobu'l Huruf (Din haqida). (Tarjimasi: Yaşar Aydinli), Arasta nashriyoti.
3. Forobiy. (2008). Maktublar kitobi. (Tarji.: Ömer Turker),
4. Islom falsafasi klassiklari, Litera Nashriyot. Forobiy. (2012).
5. Es-Siyasetü'l-Medenniye yoki Mebadi'ül-Mevcuat. (Tarjima: Mehmet S. Aydin-Abdulqodir Şener-M. Rami Ayas) O'sayotgan oy nashriyoti.
6. Forobiy. (2015). Baxtga erishish. (Tarj.: Ahmet Arslon),
7. Divon kitobi. Shakar, F. M. (2012). Intellektual sohalarni o'zgartirish uchun kontseptual vosita sifatida Abadiylik nazariyasi, Marmara universiteti ilohiyot fakulteti jurnali.
8. Ülken, H. Z. (2015), Islom falsafasi, Ülken nashrlari.